

Jóhann P. Árnason, Ladislav Benyovszky, Marek Skovajsa (eds.): *Dějinnost, nadcivilizace a modernita. Studie k Patočkově konceptu nadcivilizace*. Praha: Togga, 2010, 334 stran.

Otázka modernity dnes, na počátku 21. století, stále patří k aktuálním předmětům nejen akademického zájmu. Snaha popsat a pochopit proces, který se nejprve na Západě a posléze po celém světě odehrál a nadále odehrává, tvoří nepochybně jeden z hlavních motivů dnešního společenskovo vědního výzkumu. Je proto obzvláště pozoruhodné, že se českému filosofovi Janu Patočkovi (1907–1977) ve studii *Nadcivilizace a její vnitřní konflikt* – tedy v textu napsaném před více jak půl stoletím – podařilo pojmenovat a zodpovědět některé z klíčových otázek, které si v současnosti, o několik desítek let později, při snaze o porozumění problematice modernity klademe. Z toho důvodu je logické, že se dnes o Patočkovu původně nevydanou studii z 50. let zvedá zájem. Ukazuje se totiž, že v celé řadě oblastí dnešního bádání – a pole historické sociologie v tom není výjimkou – může být koncept nadcivilizace velkým přínosem. Kolektivní monografie *Dějinnost, nadcivilizace a modernita. Studie k Patočkově konceptu nadcivilizace*, jejíž vznik byl iniciován již v červnu 2009 konferencí v Lipnici nad Sázavou, je symbolem tohoto nového zájmu o Patočkovu uchopení modernity.

Na úvod je třeba konstatovat, že Patočkova studie o nadcivilizaci, v níž se mísí filosofické, historické a sociologické perspektivy, před nás staví velmi bohatý materiál – Jóhann P. Árnason, jenž patří mezi editory představované publikace, dokonce hovoří o jednom z nejbohatších a nejaktuálnějších Patočkových textů – a recenzovaná práce samozřejmě nemohla probrat

všechna témata, která Patočka v původní studii otevřel. V přístupu, který kolektiv autorů zvolil, tak můžeme nalézt především tuto trojí intenci: 1. předvést přínos konceptu nadcivilizace pro dnešní bádání; 2. zasadit tento koncept do širší souvislosti Patočkova filosofického díla; 3. zkoumat historické perspektivy a fenomény, z nichž koncept vychází a na něž jej můžeme uplatnit.

Prvnímu ze zmiňovaných záměrů je věnován oddíl nazvaný *Pojem a problematika „nadcivilizace“*. Hned na prvním příspěvku Jóhanna P. Árnasona je pozoruhodné, že jednou z oblastí, kde se dnes pojem nadcivilizace ukazuje jako nejvíce aktuální, je civilizační analýza. Árnason zde zdůrazňuje, že ačkoliv Patočkovu uchopení modernity jako civilizace řádově o desítky let předcházelo současným pokusům, v mnoha ohledech dnes stále může být přínosem – zejména díky definování modernity jako tzv. „civilizačního paradoxu“, podle kterého nadcivilizace sice překonává své předchůdkyně, avšak je oproti nim neúplná. Nejednoznačný charakter nadcivilizační situace, byť v trochu jiném ohledu, stojí také ve středu zájmu Ilji Šrubaře. Ten zdůrazňuje, že Patočka poukazem na vnitřní konflikt prvotní evropské racionální civilizace předvedl, že základní problém moderní společnosti spočívá v morálních konfliktech, jež se v modernitě rodí. Původní mravní selhání moderantní formy nadcivilizace, které rozehrálo „dialektiku úpadku“ mezi moderantismem a radikalismem, je pak zřejmě zejména na příkladu liberalismu, na nějž se blíže soustředí Marek Skovajsa. Český sociolog předvádí, jak lze Patočkův pojem moderantismu využít pro interpretaci a pochopení vývoje a podstaty západního liberalismu, který se ukazuje být „konkrétní historickou podobou“ moderantní formy nadcivilizace.

První blok příspěvků tak dokládá význam konceptu nadcivilizace pro dnešní společenskovědní bádání. Ukazuje se totiž, že právě Patočkův akcent na vnitřní rozporuplnost moderní společnosti, který dalece překonává zažitě vidění celé problematiky, je jedním z hlavních důvodů, proč je dnes pro nás koncept nadcivilizace tak cenný. Neboť chceme-li porozumět problémům původního vzestupu komunismu, úpadku liberalismu, globalizace, konfrontace Západu se zbytkem světa apod., je zřejmé, že optika, která je k tomu nezbytná, musí být schopna pojmut nejednoznačnost a vnitřní rozporuplnost, jež je s těmito otázkami spjata. Jak dosvědčují příspěvky v prvním bloku recenzované knihy, hlavní sílu Patočkova uchopení modernity můžeme vidět právě v tom, že nám tuto dnes tak potřebnou perspektivu poskytuje.

Zadruhé nám předkládaná monografie v části *Filosofické souvislosti konceptu nadcivilizace* přináší náhled do filosofického kontextu Patočkova díla. Klíčový je v tomto ohledu příspěvek Ivana Chvatíka, který – ač se studií o nadcivilizaci explicitně nepracuje – skrze výklad tzv. „třetího obratu“ předvádí, jak lze Patočkově uchopení modernity rozumět v kontextu autorových dalších textů – zejména *Kacířských esejů o filosofii dějin*. Chvatíkův příspěvek je důležitý především díky tomu, že nám, byť nepřímo, ukazuje, že uchopení modernity, jež český filosof klíčovým způsobem zformuloval právě už během 50. let v konceptu nadcivilizace, zapadá do kontextu jeho později představené osnovy filosofie dějin. S tím rovněž souvisí problematika jazyka a transcendence, kterou v rámci Patočkova filosofického díla dále rozvíjejí Hynek Janoušek a Martin Ritter. Přímé spojení mezi *Kacířskými esejí* a studií o nadcivilizaci pak lze najít v příspěvku Václava Bělohradského, jenž se zabývá otázkou každodennosti.

Bělohradský z Patočkova textu vyzdvihuje motiv „absolutna uprostřed všedního dne“ a na obou formách nadcivilizace pak právě skrze problematiku zvládnutí každodennosti, jak je vyložena v *Kacířských esejích*, demonstruje jejich selhání.

Na rozboru filosofických souvislostí Patočkova díla je tak pozoruhodná zejména skutečnost, že ačkoliv se zde s výjimkou textu V. Bělohradského přímo nepracuje se studií o nadcivilizaci, význam tohoto konceptu pro Patočkovu další práci zde jasně vystupuje na povrch. Recenzovaná publikace se tím dotýká také problémů nedokončenosti původního Patočkova textu a absence pojmu „nadcivilizace“ ve zbytku autorova díla – jak upozorňuje Jóhann P. Árnason ve svém úvodníku, studie o nadcivilizaci je jediným textem, kde se tento termín vyskytuje. Odpověď na otázku, proč Patočka pojem „nadcivilizace“ opustil, se už zřejmě nikdy nedozvíme, nicméně právě takovéto analýzy filosofických souvislostí autorova díla, jaké předvádí druhý oddíl recenzované publikace, nám dokládají, že původní koncept nadcivilizace zůstává, navzdory absenci samotného pojmu, relevantní i pro Patočkovo pozdější uchopení modernity a logicky zapadá do jeho celkové koncepce filosofie dějin.

Třetí blok příspěvků *Historické perspektivy konceptu nadcivilizace* se soustřeďuje jednak na interpretaci určitých dějinných fenoménů optikou Patočkova rozlišení mezi moderantismem a radikalismem, zadruhé zde běží o předvedení některých rysů nadcivilizace v konkrétních historických souvislostech.

O prvně řečené usilují příspěvky Jiřího Tourka a Milana Hanyše. Texty obou autorů nám dokládají, že Patočkův koncept nadcivilizace a jeho ústřední motiv – tedy konflikt mezi moderantní a radikální formou modernity – nám může sloužit jako obecný interpretační rámec, který lze

využít u celé řady fenoménů: v případě Tourkova textu se ukazuje, že střet dvou podob nadcivilizace se na poli architektury promítá do meziválečné tvorby; Hanyš se zase soustředí na radikalistické motivy v teologii apoštola Pavla.

Vedle toho se pak setkáváme s výklady historických perspektiv některých důležitých aspektů nadcivilizace. Motiv vědy, který byl pro Patočku jedním z klíčových nadcivilizačních rysů, rozvíjí Karel Müller. V jeho výkladu můžeme sledovat jednak úlohu, kterou věda jakožto zdroj univerzálnosti při formování modernity hraje, dále pak způsob, jakým s vědou obě formy nadcivilizace zacházejí – Müller při tom obojí zasazuje do historického kontextu posledního půlstoletí. Ve zbylých dvou příspěvcích Zdeňka Pince a Jana Bouzka se pak setkáváme s úvahami nad dějinnou situací a možnými východisky moderantismu – oba evidentně narážejí na Patočkův apel „mravní regenerace“ a hledání „důstojné úlohy“ Evropy, byť tak každý činí trochu jiným způsobem. Zmíněný problém se u Pince demonstruje skrze filosoficko-historickou analýzu fenoménů práce a spotřeby, které v nadcivilizaci dospívají do stadia koloběhu, z něhož jako by nešlo vystoupit. Zvláštní výsadou a v tomto ohledu i nadějí člověka nadcivilizace se pak v Pincově podání ukazuje možnost nastoupit „deevoluci potřeb“, které můžeme rozumět jako jednomu z možných rozměrů Patočkou skloňované mravní obnovy. Bouzek pak celou otázku uchopuje na širší rovině Evropy jako celku, jenž musí v nadcivilizaci, která se stává celosvětovou, globální, hledat svou úlohu – tou se podle autora ukazuje zvláštní zodpovědnost, již dnes, navzdory vlnám spenglerovského (a jiného) pesimismu, za lidstvo a planetární svět nadcivilizace máme.

Pro třetí blok příspěvků je příznačné, že nás přímo či nepřímo odkazuje k Patoč-

kovým klíčovým zdrojům, kterými v tomto případě byly zejména práce německého sociologa Maxe Webera a britského historika Arnolda J. Toynbeeho. Skutečnost, že lze Patočkovu distinkci mezi moderantní a radikální formou nadcivilizace tak dobře uplatňovat i na další fenomény – jak to předvádějí Tourek s Hanyšem – pramení z faktu, že Patočka své rozlišení založil na Weberově distinkci mezi účelově a hodnotově-racionálním jednáním, kterou právě lze promítnout do celé řady oblastí lidského působení. V otázkách dominance vědy a techniky, ztrátě náboženství, deevoluce potřeb, nezbytnosti nové zodpovědnosti apod., jež tematizují Müller, Pinc a Bouzek, se pak zrcadlí charakter i problémy nové historicko-sociální formace, která zejména díky (weberovskému) hnacímu motoru racionalizace překonala Toynbeem uchopené „iracionální“ civilizace, čímž však před sebe postavila zcela nové problémy a výzvy.

Jaké poznatky o problematice modernity nám tedy kolektivní monografie *Dějinnost, nadcivilizace a modernita*, vedle již výše řečeného, přináší? Rozbor Patočkova konceptu nadcivilizace ukázal, že otázku modernity je třeba vnímat interdisciplinárně. Není proto náhodou, že v kolektivu autorů nalezneme jak filosofy, tak sociology a historiky. Již sám Patočka v 50. letech, když původní text vznikl, předvedl, že otázka modernity si žádá zkoumání napříč obory – má totiž jak své historické, tak také sociologické a filosofické rozměry, jež se v původní studii českého filosofa pozoruhodným způsobem snoubí. Dnešním autorům se po více jak polovině století povedlo Patočkou předložené myšlenky opět vyzdvihnout, zasadit do kontextu autorova díla i tehdejší doby a v neposlední řadě také ukázat jejich potenciální přínos pro dnešní bádání. Interdisciplinární přístup se při tom ukázal jako nezbytnost, neboť

právě Patočkova studie o nadcivilizaci nám dokládá, že musíme být schopni reflektovat důležité proudy myšlení své doby na příč obory.

Závěrem tedy můžeme konstatovat, že recenzované knize se podařilo poukázat na silná místa Patočkova uchopení modernity, přičemž k nejpřínosnějším momentům celé publikace patří skutečnost, že kromě výkladu důležitých souvislostí nám koncept nadcivilizace představuje jako stále aktuální a originální model, který může být východiskem našeho dalšího zkoumání. Nezbyvá tedy než věřit, že představená práce bude pro mnohé čtenáře z akademických řad impulsem a inspirací k dalším úvahám nad Patočkovým pozoruhodným dílem.

Jakub Homolka

Stanislav Holubec: *Sociologie světových systémů. Hegemonie, centra, periferie.*

Praha: Sociologické nakladatelství (SLON) 2009, 206 stran.

Sociologa a historika Stanislava Holubce lze pokládat za předního tuzemského znalce Wallersteinovy problematiky moderního světového systému. Holubec přitom velmi pozorně, fundovaně a kriticky analyzuje nejen celé Wallersteinovo dílo, ale též bohaté diskuse a konkurenční, *světosystémově* orientované badatelské projekty, jež do dnešních dnů iniciovalo. Mimochodem o tuto problematiku se u nás dlouhodoběji zajímá také Oleg Suša, některé koncepty výzkumné perspektivy Immanuela Wallersteina popularizovali také Jan Keller nebo sociální geograf Petr Daněk.

Přitom v české sociologii a společenskovědní produkci byl západní (neo)marxismus, jehož je Wallerstein čelným představitelem, ignorován jak před rokem 1989, tak také dlouho po *Sametové revoluci*.

I přestože lze spolu s Holubcem Wallersteinovo dílo diskusně charakterizovat jako „nejvýznamnější pokus o vytvoření ucelené teorie vzniku a fungování kapitalismu podniknutý ve 20. století“ (recenzovaná publikace, s. 16), český čtenář se dosud se zpožděním několika desetiletí dočkal pouhých čtyř překladů, a to ještě velmi okrajových, rozsahem útlých a akademickým dopadem marginálních autorových prací (*Kam směřují sociální vědy* v roce 1998, *Úpadek americké moci* v roce 2005, *Utopistika* v roce 2006 a *Evropský univerzalizmus* z roku 2008). I v tomto případě tak můžeme diskutovat o tom, zda nejde o projev spíše semiperiferijního postavení České republiky v rámci světového systému, kdy naše akademická a intelektuální debata zaostává za zeměmi jádra o několik „světelných let“ a teprve s velkým zpožděním „objevuje“, diskutuje a reflektuje teoretické modely ze starších inovačních vln jádra. Knihu Stanislava Holubce *Sociologie světových systémů* (s podtitulem *Hegemonie, centra, periferie*) pak lze také chápat jako užitečný počín, který českému čtenáři mimo jiné úplně poprvé nabízí ucelený a souhrnný přehled celé komplikované problematiky světového systému. Pomyslnou „třešničkou na dortu“ je kapitola analyzující postavení českých zemí v jeho rámci, zejména pasáže vyvracející mýtus o jednoznačně „jádrovém“ charakteru prvorepublikového Československa.

Podle autora knihy je na koncepci Immanuela Wallersteina zapotřebí zdůraznit tendenci systému ke geografickému rozpínání, v určitých rytmích střídanou prohlubováním vazeb uvnitř světového systému. Zatímco ještě na počátku 16. století tvoří zárodky moderního světového systému jen části Evropy (asi 15 % tehdejší světové populace) a zbytek světa se mezitím nachází v tzv. vnějších oblastech, které nejsou integrovány do světového systému, v 19. stol.

je již součástí systému prakticky celý svět. Jestliže se pak do 19. století nejvíce rozšiřuje zóna podrobené periferie, dnes se naopak geograficky rozpíná spíše jádro (USA, EU, východní Asie) a semiperiferie. Prohlubování vazeb uvnitř hierarchicky uspořádaného *světového systému* je podle autora výkladu provázáno zejména následujícími trendy: a) komodifikací (přeměna všeho ve zboží), b) mechanizací projevující se technickými inovacemi a zvyšující se produktivitou výroby, c) expanzí vztahů založených na kontraktu, d) růstem interdependence, tedy vzájemné závislosti a provázanosti jednotlivých světových regionů, která je daná prohlubující se mezinárodní dělbou práce. Holubec tak Wallersteina představuje především jako detailního vypravěče příběhu zrodu, geografické expanze a současné strukturální krize kapitalistického světového systému.

Svět se v Holubcově pojetí *světového systému* přístupem nečlení ani tak na zhruba dvě stě suverénních států a jejich národních ekonomik, ale především se štěpí na bohaté, technologicky vyspělé a mocné jádro kontrolující hlavní centra směny (západní Evropa, USA, Japonsko) a bezmocnou periferii plnou kolabujících a nefunkčních států, která slouží jako zásobárna surovin, zdroj levné pracovní síly a odkladiště vysloužilých technologií (typicky Afrika, Latinská Amerika, jižní Asie). Jako určitý nárazník mezi nimi, jakási globální střední třída, se pak nachází semiperiferie se středně rozvinutými ekonomikami a relativně fungujícími státy. Příkladem jsou české země, které se nachází v pozici velmi úspěšného a rozvinutého semiperiferijního regionu již od 30. let 19. století, kdy zde se sedmdesátiletým zpožděním oproti jádru Anglii propukla průmyslová revoluce.

Jinak Immanuelu Wallersteinovi nelze podle autora recenzované publikace upřít přínos v tom, že do patřičných mezí vždy

vykazoval povrchní analytiku globalizace, jež podle nich propukla až po roce 1989. Ve skutečnosti ale nejde o nic nového, podíl mezinárodního obchodu na celkovém hospodářském výkonu světa je přibližně stejný jako koncem 19. století (okolo 20 %). Svět je stále propojenější, neustí však ve vznik idylické globální vesnice, ale vysoce hierarchického a nerovnoměrně se vyvíjejícího *světového systému*. Řada současných nerovností je tak výsledkem neustálé reprodukce a prohlubování nerovností vytvořených v relativně dávné minulosti.

Wallersteina ale zmiňovaný autor nezachycuje jako dogmatického marxistu, jenž by bazíroval pouze na ekonomických faktorech, vykořisťování a akumulaci kapitálu. Za rychlým rozvojem Evropy datovaným od 15. století a za prohlubováním světových nerovností jako historik vidí spíše souhru a zřetězení mnoha specifických okolností, které teprve ve svém výsledku a synergii zformovaly svět, v němž žijeme. Vývoj se ale docela dobře mohl ubírat úplně jiným směrem, historie se totiž neodvíjí od nějakých „železných zákonů“.

Dále Holubcem prezentovaný proslulý sociolog mimo jiné přihlíží ke geografickým a přírodním podmínkám ovlivňujícím hospodářský vývoj jednotlivých regionů a způsob jejich zařazení v hierarchii světové ekonomiky. Právě výhodou rozlehlé Eurasie byla od počátku skutečnost, že se zde na rozdíl od Afriky nebo Austrálie nacházelo množství dobře domestikovatelných druhů zvířat a rostlin. Stejně tak mírné klima a úrodná půda umožnila rozvoj produktivního zemědělství. Členité pobřeží Evropy dále znamenalo příhodné podmínky pro vznik námořních přístavů a rozvoj dálkového obchodu, který se nejprve ve větším měřítku odehrával právě po vodě, nikoliv po zemi v těžko dostupném vnitrozemí. Konečně pak hornaté vnitrozemí ztěžovalo vznik jediné centralizované

říše, také zdejší společnosti chránilo před vnějšími nájezdy, a umožnilo jejich kontinuální rozvoj. Pro Evropu typická rozsáhlá disperze a dělba politické moci (množství nezávislých státních útvarů, vyvažování monopolu panovníka mocí církve a šlechty, existence nezávislých měst) představuje další faktor, který vytvořil předpoklady pro svobodnou iniciativu podnikavých jedinců a rychlý hospodářský vývoj na prahu novověku.

Podle Holubce ale Wallerstein kromě toho všeho v zákulisí světového systému nalézá ještě dva naprosto klíčové mechanismy: Kondratěvovy vlny a nerovnou směnu. Právě proto, že jde o faktory zcela zásadní pro celou dynamiku moderního světového systému, stálo by možná za to, aby je autor ve své monografii pojednal poněkud obsírněji. To lze pokládat za jednu z mála výtek směřující k jeho práci. Kondratěvovy dlouhé vlny (40 až 60 let) vedou k pulzaci světové ekonomiky, k cyklům zrychlování a opětovného zpomalování tempa ekonomického růstu. Jsou způsobeny pravidelně se dostavujícími inovačními vlnami v podobě celých trsů inovací, které vždy po nějakou dobu stimulují všeobecný hospodářský růst, tedy i stávající obory či odvětví, ve kterých k nijak dramatickým inovacím nedochází.

Ekonomové hlavního proudu podle Holubce neúnavně hovoří o svobodném, dobrovolném a oboustranně výhodném mezinárodním obchodu, ze kterého díky komparativním výhodám rovným dílem profitují rozvinutější i zaostalejší regiony. Autor inspirován Wallersteinem oproti tomu s pečlivostí historika dokládá, že takto ideální svět po většinu historie funguje jen v učebnicích ekonomie ignorujících fenomén donucující moci. Ekonomiky jádra jsou v pojetí nerovné směny až příliš často nachytány v pozici kvazi-monopolistů. Díky technologickému náskoku totiž nabízejí

produkty, které zbytek světa vyrobit neumí a nacházejí se tak v silnější pozici. Početné země periferie jsou naproti tomu vystaveny velmi ostré vzájemné konkurenci. Všechny nabízejí zhruba totéž, na trhu jsou daleko zranitelnější a cenu své snadno zaměnitelné produkce tak musí tlačit drasticky dolů. V posledních pěti letech proto společnosti periferie na světových trzích musejí nakupovat draze a prodávat levně, zisky se pak přesouvají do jádra a globální nerovnosti se dlouhodobě zvětšují. Vzestup jedněch je pak v této optice s pravidelností vykopen relativním či dokonce absolutním sestupem druhých.

Stejně jako současná neokoloniální situace tak i předchozí éra kolonialismu v intencích *světosystémového* přístupu představovala období akumulace kapitálu v centru skrze nerovnou směnu. Dokonce ještě často kombinovanou s otevřeným drancováním oblastí periferie. Zárodek světového systému vznikl se zrodem evropského dálkového obchodu. Tehdy se východní oblasti (Polsko) podle některých teorií (Marian Malowist) staly jakousi kolonií západní Evropy díky tomu, že začaly ve větším množství vyvážet obilí a namísto toho dovážet anglické sukno z ovčí vlny a hotové výrobky. Zatímco tak jádro rušilo nevolnictví a stále větší podíl pracovní síly přesouvalo do manufaktur, kde lidé pracovali za mzdu, východní Evropa zažívala nejen relativní agrarizaci a deurbanizaci, ale především zvýšení robotní povinnosti na panských statcích orientovaných na exportní plodiny (tzv. druhé nevolnictví). Další expanze světového systému a prohlubování osově dělby práce mezi jednotlivými regiony je pak spjata zejména s nerovnou směnou v rámci tzv. trojúhelníkového obchodu.

Celou *světosystémovou* koncepci tak lze v díku Holubce číst rovněž jako podrobný příběh o tom, jak malé rozdíly v historických

počátcích mezinárodní směny vedou ke stále větším nerovnostem. Jak ostatně výstižně uvádí Holubec, jde o koncepci cirkulačního, nikoliv produkčního kapitalismu. Vzestup jedněch je v této optice vykoupěn relativním či dokonce absolutním úpadkem druhých. Jednotlivé zóny světového systému (centrum, semi-periferie, periferie) tedy představují spojené nádoby.

Stanislav Holubec v závěru své knihy přináší přehled rozsáhlé kritiky teorie světového systému. Zároveň jde dál, než je v přehledových pracích zvykem, protože systematicky nastiňuje i odpovědi na výtky kritiků, takže čtenáři zprostředkovává celý akademický dialog. Jde například o kritiku ekonomického redukcionismu, prázdnoty pojmů jádra a periferie v kontrastu s perspektivou koncepcí sítí a globálních měst, vágnosti konceptu semi-periferie, historické přesnosti, přehnaného holismu či zaměření na obchod namísto na produkci, neprokatelnosti konceptu nerovné směny, postulování bezpodmínečné nutnosti zbídačování periferie pro rozvoj jádra, eurocentrismu zdůrazňujícího pasivní charakter periferie.

Wallerstein navíc bere jako hotovou věc své východisko, že dochází k dlouhodobé divergenci světa a k prohlubování propasti globálních nerovností. Nenamáhá se tuto tezi systematicky dokládat s pomocí statistických údajů a empiricky obhajovat. Přitom celá diskuse je neskonale komplikovanější než si autor bez matematického vzdělání připouští a velmi připomíná obtížnou debatu o empirické prokázatelnosti globálního oteplování. Právě Holubec ve své práci přináší řadu empirických údajů z nejrůznějších zdrojů (včetně vlastních propočtů), které se snaží mapovat podobu nerovností, případně jejich vývoj. Také to představuje významný přínos jeho práce.

I přes diskutovanou kritiku nelze přehlédnout, že Immanuel Wallerstein před-

stavil jeden z nejdetailnějších a nejpropracovanějších konceptů formování světové ekonomiky, která ovlivňuje naše současné životy a s jejíž krizí se dnes zatím bezradně potýkáme. Mimo jiné proto stojí za to číst recenzovanou knihu Stanislava Holubce.

Karel Černý

Tomáš Sedláček: *Ekonomie dobra a zla. Po stopách lidského tázání od Gilgameše po finanční krizi*. Praha: 65. pole 2009, 273 stran.

Během dvou let, které uběhly od jejího vydání, se v souvislosti s knihou ekonoma Tomáše Sedláčka událo leccos pozoruhodného. Kniha se stala bestsellerem, což v sociálních vědách u nás přinejmenším nebývá časté, dočkala se dokonce své anglické verze v nakladatelství Oxfordské univerzity, což je v českém prostředí věc ještě vzácnější, a zároveň dokázala být v podstatě ignorována odbornou veřejností (vyjma snad Jana Švejnara a Tomáše Halíka, jejichž poněkud nadsazeně nadšené komentáře zdobí zadní stranu publikace), nemluvě o známých autorových potížích při akademických obhajobách. To jsou přirozeně okolnosti z hlediska obsahu knihy podružné, nicméně o něčem svědčí. Na knihu se skutečně dá dívat jako na v mnoha ohledech problematickou disertační práci, která nesplňuje ani formální kritéria; rychlost, s níž kniha vznikala je zřejmá – je plná podivných odkazů na literaturu, chybných jmen, naprosto zbytečných sekundárních zdrojů a ještě zbytečnějších doslovných opakování téhož. Přitom textu stačilo věnovat jen trochu více péče, o čemž svědčí o poznání pečlivěji připravené přepracované vydání anglické. Zároveň však nelze nevidět, že kniha skutečně o něčem pojednává a že její smysl dalece přesahuje

hranice ekonomie. Sedláčkova *Ekonomie dobra a zla*, vycházejíc z širokého základu filosofie a společenských věd, má co říci také sociologům.

Autorovo zaměření je zjevně dvojí. Prvním jeho tématem, na něž odkazuje sám název, jsou historické proměny chápání toho, k čemu je dobré dobro a k čemu zlo – formulací Tomáše Sedláčka jde o kardinální otázku, „zdali se vyplácí konat dobro; zdali je ‚ekonomické‘ chovat se slušně a zdali z toho člověku plyne nějaký užitek“ (s. 184). Druhým zaměřením, pravděpodobně pro autora podstatnějším, neboť zkoumání dobra a zla mu částečně slouží jako prostředek k tomuto cíli, je hodnocení stavu ekonomie jako vědy, přičemž jde o to ukázat něco, na co ekonomové často zapominají, totiž že ekonomie vždy byla a stále je vědou společenskou.

Sedláčkovo zkoumání historických přístupů k řešení různých ekonomických otázek začíná u sumerského *Eposu o Gilgamešovi*. Autor si všímá toho, že v tomto eposu bylo zlo považováno za cosi vnějšího, představovala je příroda, která měla ovšem tu pozoruhodnou vlastnost, že ji bylo možné zkrotit a využít ve svůj prospěch, tak jako to mnohem později učinil svatý Prokop, který zapřáhl čerta do pluhu. Zkoumání přístupů k dobru a zlu pak pokračuje přes židovství, kde (pro sociology samozřejmě, pro ekonomy už méně samozřejmě) vstupují do hry Max Weber a Werner Sombart a kde se zlo stává morální kategorií, následuje dobro a zlo u epikurejců, stoiků, u Platona, Augustina, Tomáše Akvinského nebo Jana Amose Komenského. To vše nevyhnutelně směřuje k nejproslulejší obhajobě prospěšnosti určité formy morálního zla, neviditelné ruce trhu – oblíbenému zaklínadlu (nejen) ekonomů, jehož etický rozměr (přestože o etice se, jak píše Sedláček, mezi ekonomy nikdy příliš nehovořilo) spočívá v tom, že

egoismus jednotlivců je pro blaho celku nejen užitečný, ale dokonce nezbytný. Zde autor s nesmírnou chutí a důkladností říká to, co se sice občas ví nebo alespoň tuší, o čem se však jaksí nemluví, že totiž Adam Smith – tvůrce metafory neviditelné ruky – o ní v *Bohatství národů* nejen píše zcela okrajově, ale v kontextu dalšího svého díla (*Teorie mravních citů*) by s redukcí veškerého lidského jednání na racionální sobectví rozhodně nesouhlasil. Jako o tvůrci myšlenky nezbytnosti amorálního chování pro blahobyt společnosti píše Sedláček o nepříliš známém provokativním básníkovi Bernardu Mandevillovi, autorovi ve své době (i samotným Adamem Smithem) horlivě zavrhané básně nazvané *Bajka o včelkách aneb Soukromé neřesti, veřejné blaho*.

Jednostranný výklad neviditelné ruky trhu se stal fundamentem ekonomie, přičemž pro Tomáše Sedláčka představuje přesnou ilustraci toho, jakým způsobem funguje ekonomie jako věda. Pro ni není podstatné, co Adam Smith skutečně říkal, ale jak Smitha interpretují ekonomové. Původ tohoto sebevědomí ekonomů nachází Sedláček u Reného Descarta, z něž si tito vzali zálibu v matematice a v nadřazování intelektu nad materiálně, čímž získali racionalistickou pozici, „která dodnes ekonomům umožňuje vytvářet své modely, aniž by nutně měly pevnou návaznost na empirickou realitu“ (s. 143). Tato pozice sama o sobě není nikterak zavržená, naopak je nesmírně užitečná a dnes samozřejmá – tak jako weberovské ideální typy. Na tomto místě se však ožívuje teze Karla Poppera, podle níž nastane problém, když se začne věřit, že model dokáže zahrnout všechny možnosti, a vysvětluje tudíž vše. To Sedláček ukazuje na modelech zcela základních. Například *homo oeconomicus* – koncept, který má ambici vysvětlit veškeré lidské chování tím, že jedinec vždy

maximalizuje svůj užitek – v sobě skrývá hned dvě úskalí. Jednak je problematické obecně definovat užitek jinak než tautologií (užitek je užitek), jednak zkrátka není počítáno s možností, že člověk svůj užitek vždy nemaximalizuje.

Podobně ekonomie „provádí umrtvení světa“ a „odpojuje modely od reality“ třeba prostřednictvím latinské fráze „*ceteris paribus*“ („ostatní stejné“ – zjednodušení reality na proměny jen jediného parametru). Autor píše: „Protože v reálném světě *ceteris* není *paribus*, mají ekonomové mnoho prostoru pro fantazírování, aniž by jim v tom realita jakkoli kladla meze či stála v cestě. Středověk kypěl množstvím tancících andělů na špičce jehly, naši dobu ovládají marginální optimalizace. V tomto světle se však středověká diskuse o tom, kolik andělů se vejde na špičku jehly, zdá realističtější...“ (s. 205).“

Mezi výkladem o dobru a zlu Tomáš Sedláček průběžně upozorňuje na ekonomicky těžko uchopitelné fenomény, kdy se jedinci nechovají jako *homo oeconomicus*. V *Eposu o Gilgamešovi* je to přátelství, v židovství zas sobotní „ontologický odpočinek“, který neslouží k regeneraci pro další práci, ale k radosti z toho, co bylo vytvořeno. Jelikož matematizující ekonomické teorie nejsou schopny pojmout emocionálně motivované jednání, dostávají se ekonomové do pastí, v níž musejí volit mezi použitím či nepoužitím nefunkčního modelu a rezignací na vědecký přístup. „V ekonomii tak panuje dvojí potíž: v teorii musí ekonom ignorovat valnou většinu skutečného života; v praktickém ekonomickém životě pak musí ignorovat valnou většinu teorií. Ekonomie žije ve zvláštním stavu schizofrenie (s. 209).“

Sedláček postupně dochází k působivým závěrům. Ukazuje, že modely a teorie nebývají přijímány podle své užitečnosti, ale na základě jiných faktorů, z nichž nej-

silnějším je světonázor a sympatie konkrétního ekonomy či vědce. „Modely (...) nejsou akceptovány na základě souladu s realitou (...), ale na základě *souznění* s představou světa, jak v něj věříme nebo (častěji) chceme věřit. (...) V extrémním pojetí se i ekonomie stává náboženstvím (s. 219).“ Autor zde ordinuje ekonomům především pokoru před objektem jejich zájmu, což by mělo platit pro vědce bez výjimky. Sociologie mívá s ekonomii spory už proto, že spíš než racionálně kalkulující jedince vidí to, co se do ekonomických modelů nevejde. Obě vědy ale mají objekt zájmu stejný – společnost. A společnosti věnuje Tomáš Sedláček ta nejkrásnější slova celého textu: „Budeme věčně tápat v pokoře před živým mechanismem, který jsme nezkonstruovali – jako nechápající žáci, kteří před tímto kolosálním zázrakem stojí v úžasu a doufají, že se nezastaví, neboť stejně jako v legendě o pražském orloji jej nedokáže spravit nikdo jiný než mistr Hanuš, který jej stvořil (s. 210).“

V tomto smyslu je recenzovaná kniha Tomáše Sedláčka skutečně tím, co o ní na obálce píše ekonom Jan Švejnar – „osvěžujícím elixírem, který dodává inspiraci a vizi pro další bádání“.

Miroslav Paulíček

Susan Sontagová: *S bolesti druhých před očima*. Praha: Paseka, 2011, 113 stran.

Ústřední téma recenzované publikace *S bolesti druhých před očima* (poznamenejme zde, že text vychází z několika autorčiných přednášek), je dáno otázkou, jak lidé reagují na výjevy násilí v masových médiích, především na fotografiích v novinách a časopisech a samozřejmě také v televizi. Stylově dokonalý (odborný) esej, napsaný

často až emotivním a expresivním jazykem (a ve výborném překladu Petra Fantyše), je vedle autorčina celoživotního zájmu o problematiku fotografie motivován především jejím protiválečným postojem. V této souvislosti poznamenejme, že Sontagová mimo jiné prožila v Sarajevu na vlastní kůži několik měsíců srbsko-chorvatského válečného konfliktu. Další motivací pro autorku byla také proměna světa, vyvolaná silící agresivitou teroristického hnutí po 11. září 2001, která se projevuje v jisté naléhavosti tohoto eseje. V této poslední práci Susan Sontagové se tak až symbolickým způsobem propojují její dva hlavní celoživotní zájmy.

Svým způsobem zde Susan Sontagová opisuje oblouk, a vrací se tak zpět k tématu své slavné, analyticko-kritické a velmi vlivné práce *O fotografii* (Praha: Paseka, 2002). Evokuje některé otázky z doby vzniku této publikace (týkající se například „ekologie“ fotografie) a polemizuje se svými tehdejšími názory a odpověďmi. Ve své starší práci se ale orientovala především na fotografii jako takovou a zabývala se spíše společenskou problematikou fotografie ve světě stále více zahlceném vizuálními obrazy a obsahy – v této souvislosti si zde připomeňme její slavný výrok: „Dnes vše existuje proto, aby to skončilo na fotografii (ibid, s. 29).“ V publikaci *S bolestí druhých před očima* si naopak všímá především společenských důsledků (včetně těch nezamyšlených) tohoto zahlcení obrazy především v oblasti zobrazování násilí a krutosti. Specificky toho, jak přemíra fotografických obrazů otupuje a snižuje práh citlivosti lidského vnímání nejen estetického ale i obsahového vnímání fotografií. Poznamenejme v této souvislosti, že právě rozvoj technických možností fotografie (a později i televize) umožnil masové zprostředkování obrazů války a válečného utrpení veřejnosti.

Citové otupení (čili silný pokles onoho barthesovského „punctum“) jde ruku v ruce s otupením etickým. Najednou obrazy – obecněji i mediální sdělení – zprostředkovávající utrpení jiných přestávají být naléhavou zprávou o potřebě pomoci a stávají se tak jen dalším obrazem nekonečného filmového pásu kinematografie světa. Aby byl divák „probuzen“ ze své pohodlné lhostejnosti, musí být vizuálně šokován. Obrazy lidského utrpení a vůbec lidské krutosti se tak musejí stát ještě „krutějšími“ a překračovat hranice různých tabu, aby vůbec zaujaly. V této souvislosti Sontagová upozorňuje, že toto obdobně platí i o zobrazování sexu. Postupně se tak zvyšuje míra tolerantnosti k utrpení druhých – vždyť je to jen další obraz, jehož cílem je jen diváka zaujmout. Důležitější ale je, že v záplavě obrazů a mediálně zaostřeném pohledu specificky na potřebu zaujmout, šokovat a vymanit se tak z obdobné mediální produkce, se degraduje schopnost vnímat realitu lidského utrpení se všemi důsledky – podle některých radikálních tezí dokonce již současný člověk zcela ztratil kontakt s realitou a zobrazované (skutečné) násilí se tak pro něho stává pouhou obrazovou banalitou.

Dále Susan Sontagová ale poukazuje na to, že věc není zcela tak jednoduchá. Podivná dvojakost lidského vnímání prostřednictvím mediální reality – totiž že diváci sice médiím tak zcela nevěří, ale působí na ně a ovlivňují je daleko více, než jsou si ochotní připustit, má za následek, že právě tato nedůvěra k médiím (a nikoliv jen „ztráta kontaktu s realitou“) slouží jako zdůvodnění lenosti přemýšlet o skutečném světě za mediální realitou. Obrazy „bolesti druhých“ před vlastníma očima diváka lze tedy pohodlně odmítnout s poukazem na to, že jsou „jako všechno“ mediálně nadsazené či přímo účelově zmanipulované. Výmluva na mediální manipulaci se

tak stává jen snadným zdůvodněním nezájmu, aniž by se jedinec byl nucen zamyslet nad tím, jak je vlastně on sám citlivý k lidskému utrpení.

Ve skutečnosti jsou dnes „fotografické“ obrazy (stejně jako televizní, filmové – a také „internetové“ zobrazení) téměř nutnou podmínkou pro vznik alespoň jakéhosi zárodku soucitu a solidarity s oběťmi násilí – samozřejmě jiného, než by vznikl na „místě činu“. Nelze je tedy paušálně odmítat. Podle Sontagové ale existence těchto obrazů není podmínkou dostačující a rozhodně „vše co potřebujeme vědět, nám pochopitelně neřekne (s. 82)“. Obvyklá fráze, že „fotografie... budou mluvit samy za sebe (s. 19)“ vychází ze zažité konotace fotografie jako objektivně pravdivého média, jehož pravdivost je dána technickou, přírodními zákony danou objektivitou, potlačující (na rozdíl třeba od malířství) roli autora obrazu. Tato obecně rozšířená iluze je ale nebezpečným omylem a stává se tak (nejen podle Sontagové) zárodkem možných propagandistických manipulací, přímo využívajících obrazů utrpení a násilí. Žádná fotografie totiž sama o sobě není schopna zobrazené násilí vysvětlit, natož alespoň naznačit cestu (morální nebo „akční“), jak se s ním náležitě vyrovnat. Prostředkem k tomu se stává doprovodný text (který je minimálně nutný k ukotvení fotografie v prostoru a času).

Problém je v tom, že divák k tomuto textu vztahuje předpokládanou objektivitu a pravdivost fotografie a jeho morální zasažení hrůznými obrazy lze tak nasměrovat do žádoucího směru – a tedy k možnému propagandistickému využití. Sontagová to ukazuje na příkladu fotografií válečného utrpení v srbsko-chorvatské válce, kdy téměř totožné fotografie byly používány oběma znesvářenými stranami na podporu argumentace toho, jak „my dobrí“ trpíme zločiny „těch druhých“, což „nás“

(i. e. naši stranu) opravňuje k používání násilí proto, abychom těmto „excesům“ zabránili. Uvádí doslova: „Změňte popisek a smrt dětí (ale i cokoliv jiného – pozn. autora) můžete využívat znovu a znovu (s. 15)“. V této souvislosti se Sontagová v obecnější rovině zabývá otázkou rozdílného vnímání utrpení „našeho“ a utrpení „těch druhých“, která samozřejmě do kontextu propagandistického využívání takových obrazů zákonitě patří. I když Sontagová upozorňuje na propagandistický potenciál, vznikající vhodnou manipulací fotografií, tak ale na druhou stranu, možná trochu překvapivě, jistou manipulací (i. e. částečnou inscenací nebo i technickou úpravu) fotografií utrpení a násilí ve smyslu „povýšení účinku“ neodsuzuje. Koneckonců již první válečné a reportážní fotografie z 19. století podléhaly jisté manipulaci, protože musely být z technických důvodů často aranžovány. Některé takové fotografie (viz například slavný kanonický snímek Roberta Capy ze španělské občanské války) se totiž staly symboly, vypovídajícími o dané události lépe a obecněji než ryze autentické fotografie mimo jiné právě proto, že tyto, význam události nepřekreslující úpravy, zvýší „punctum“ fotografie.

V recenzované publikaci Sontagová, stejně v jako již zmiňovaném textu *O fotografii*, nedává žádný jednoznačný „návod“ jakým způsobem nahlížet, analyzovat či vyrovnávat se s takovými obrazy násilí a utrpení, a to ani v etické či morální rovině. Její analýzy nicméně poskytují solidní základ k takovým úvahám.

Esej Susan Sontagové je na straně jedné vynikajícím a podnětným příspěvkem ke studiu postavení a vnímání fotografie v současné turbulentní, globalizované a medializované společnosti vůbec. Otázky estetického, etického a politického vnímání a působení fotografie, které si autorka klade především v souvislosti s využíváním

fotografií utrpení a války, mají obecnější platnost, související především s proměnami společnosti následkem stále sílícího a neuniknutelného vlivu množících se vizuálních vjemů. Na straně druhé lze esej číst také jako důležitý příspěvek k sociologii moderní války.

Michal Kotík

Martha A. Pollak: *Cities at War in Early Modern Europe*. New York a Cambridge: Cambridge University Press, 2010, 370 stran.

Formování absolutistických států v Evropě nepochybně patří k významným tématům historické sociologie. Jedním ze zkoumaných vývojových procesů, které k němu přispěly, je – alespoň podle již několika generací převážně anglosaských vojenských historiků – také proces vojenské revoluce, spojovaný především se jmény Michaela Robertse, Geoffreye Parkera, Clifforda Rogerse nebo Jeremyho Blacka. Sinisa Maleševic jej v *Sociology of War and Violence* [2010] charakterizuje jako „celý zástup technologických, strategických a taktických změn“, významný faktor pro „institucionální počátky raného novověku“ [Maleševic 2010, zejm. s. 109–117]. Proces vojenské revoluce reflektuje také Michael Mann, který mu v *The Sources of Social Power* [1. díl, 1986] připisuje význačný „dlouhotrvající kumulativní efekt“, akcelerující a podmiňující centralizační tendence rané novověkých států na pozadí enormního kvantitativního růstu armád a průběžného kapitálově náročného technologického pokroku v oblasti vojenství, vyžadujícího „centralizovanou řádně fungující administrativu a správu kapitálu, schopnou soustředit zdroje daného území“. [Mann 1986, zejm. s. 453–458].

Tak Michael Roberts jako kauzální faktor, spouštějící vývojový proces vojenské revoluce, označil nástup palných zbraní na střelný prach a zásadní taktické změny v pozemním vojsku, koncipované zejména Mořicem Nasavským. Další generace autorů však v osobě Geoffreye Parkera, následně Robertsovu tezi výrazně revidovala a jako hlavní kauzální faktor označila vznik a celoevropské rozšíření zcela nového typu fortifikace, jmenovitě bastionových pevností, označované dobově podle země původu jako *trace italienne*. Ty vyžadovaly tolik zdrojů, technologie a času ke svému dobytí, že v oblastech, kde převažovaly, výrazně zhouply pomyslné kyvadlo poměru útoku a obrany a do značné míry proměnily válku na série obléhacích tažení.

Argumentace historiků, zabývajících se procesem vojenské revoluce, klade důraz na víceméně lineární proces rozšiřování *trace italienne* ve smyslu reflektované vojenské efektivity. Profesorka Martha A. Pollak ve své zásadní práci *Cities in War in Early Modern Europe*, vydané nakladatelstvím Cambridge University Press v minulém roce, nicméně přináší jiný pohled, zdůrazňující významnou roli vojenského urbanismu jako reprezentace centralizující a absolutizující se moci.

Martha A. Pollak působí jako profesorka dějin architektury na University of Illinois v Chicagu a mezi její význačné práce patří například studie o formování Turína jako hlavního města savojského vévodství: *Turin 1564–1680. Urban Design, Military culture and the Creation of the Absolutist Capital* [1991].

Uvedená publikace *Cities at War in Early Modern Europe* je obsáhlá, velmi vhodně i bohatě ilustrovaná práce, přehledně rozdělená do pěti kapitol. Zabývá se sice primárně vojenským urbanismem, ale názorně nabízí představu o tom, jak

a proč se po raně novověké Evropě šířily pevnosti stylu *trace italienne* ve smyslu doplňování teze o racionálních úvahách o vojenské efektivitě.

První kapitola, *The Geometry of Power: pentagonal citadels and the emergence of military urbanism*, nastiňuje vznik a evropské šíření paradigmatické formy bastionového opevnění, pětiboké citadely, vetknuté do starého nebo modernizujícího se opevnění. Nové monumentálně komponované bastionové citadely nejen odstraňovaly antropomorfní hlediska, typická pro renesanci, ale vůbec poprvé jasně separovaly obyvatele měst od vojenských posádek, neboť se v nich objevila instituce kasáren, posilující disciplinační proces v ozbrojených silách. První objekt tohoto druhu v Evropě, turínská citadela, vyprojektovaná Francescem Paciottem z Urbina, byla rychle replikována v Antverpách ve Španělském Nizozemí i na jiných místech a stala se široce napodobovaným vzorem a „magnetem pro cestující vojenské experty ještě před svým dokončením“ (s. 15).

Dále Martha A. Pollak rozebírá, jak se citadely, napodobující Paciottův model, staly idealizovanou normou a reprezentací vladařské moci, symbolem jistoty a postulované nedobytnosti. Sleduje genezi jejich projektu a také přesah pentagonální pevnostní formy do reprezentativní panovnícké „civilní“ architektury, patrně nejlépe zosobněné v projektu vily Caprarola, zadaném kardinálem Alessandrem Farnese. Pentagonální citadela „se stala de rigueur pro jakéhokoli panovníka, aspirujícího na hru mezinárodní politiky“ (s. 39). Historicky nejznámější se pentagonální bastionová citadela, směřující pacifikaci dobytého města a reprezentaci absolutizující panovnícké moci, stala ve Španělském Nizozemí, konkrétně Flandrech, do kterých se opíraly ambice Ludvíka XIV. Zde převzal Paciottovo dědictví Sebastien Le

Prestre, maršál Vauban a citadely v Lille, Arrasu nebo Štrasburku jsou dalším příkladem procesu, který Martha A. Pollak velmi podrobně dokumentuje.

Inovativní vojenská architektura se šířila pomocí funkce reprezentace moci a široce rozvinuté novátorské grafické reprezentace, která se stala běžnou v kosmopolitním podniku raně novověkého vojenského inženýrství, což Pollak zkoumá v druhé kapitole. Vojenské fortifikační spisy byly vydávány pod pečlivou patronací vládců a vojenští inženýři, architekti a ilustrátoři získávali „vlivné a formativní pozice na dvoře“ Ludvíka XIV. (s. 99).

Pevnostní válečnictví, které podle teoretiků procesu vojenské revoluce dominovalo v klíčových evropských regionech až do poloviny 18. století, bylo doprovázeno i „válkou vojenských obrazů“ (třetí kapitola) a Pollak tu sleduje genezi a rozvoj zobrazování obléhacích plánů a schémat, jako významného ikonografického historického pramenu. Připomeňme jen Suttingerovu rytinu inženýrského pohledu na turecké obléhací práce před Vídní roku 1683 (s. 117) nebo stejně pramenně významné rytiny obléhání La Rochelle a Candie.

Militární urbanismus jako demiurg ranně novověkého městského prostoru, a to nejen v případě ideálních pevnostních měst jako Palmanovy nebo Neuf-Brisachu, je předmětem předposlední kapitoly. Pollak zde rozebírá předpoklady vzniku radiálních a ortogonálních modelů od de Marchiho až k Ericu Dahlbergovi, které radikálně přetvářely raně novověká města. Závěrečná kapitola *Celebrating peace* pak zdůrazňuje, jak významnou roli hrály bastionové fortifikace jako symbolická reprezentace moci v případě válečných festivit a rituálů, oslav a dvorských slavností. Bastionové pevnosti existovaly nejen v „reálné“, ale též v semi-reálné formě – jako „hračka“ králů (Ludvík XIV. nechal

postavit rozsáhlý model bastionové pevnosti ve versailleských zahradách). Byly rovněž ve zmenšené „kulisové“ podobě symboly a reprezentanty vládcova triumfu v inscenovaných představeních. V neposlední řadě Pollak také analyzuje s vojenským inženýrstvím a pevnostmi související formu triumfálního oblouku a militarizované jezdecké sochy panovníka.

Knihy Marthy A. Pollak je tak hluboce poučným obohacením pohledu na příčiny, hnací síly a průběh vývojového procesu vojenské revoluce. Jako taková představuje zajímavý příspěvek ke studiu historické sociologie války a konfliktu, zvláště ve vztahu k ranému novověku v Evropě.

Petr Wohlmuth